Philosophia Reformata 70 (2005) 41–63

DE GNOSTICUS BASILIDES EN ZIJN THEOLOGIE OVER DE LEVENSFASEN VAN DE KOSMOS

Abraham P. Bos

This paper contains a Dutch translation of the important text of Hippolytus of Rome on the Gnostic theology of Basilides of Alexandria. A summary of this theology is added together with some introductory remarks about whether or not Basilides received his doctrine from Matthias the Apostle, about the Aristotelean line of thought of Basilides, and about the relevance of modern study of Gnosticism.

1. *Inleiding*

De kerkvader Hippolytus van Rome (ong. 170-235 na Christus) heeft in boek VII van zijn *Weerlegging van alle ketterijen* ook de gnostische leer besproken van Basilides van Alexandrië, die leefde omstreeks 125 AD. Ter voorbereiding van een publicatie in het Engels van die tekst met een uitvoerig commentaar, waarin de vraag centraal zal staan welke rol de Griekse filosofie gespeeld heeft in de theologie van Basilides, geef ik hier mijn Nederlandse vertaling met een aantal toelichtende notities.

Hippolytus noemt in zijn inleidende woorden Basilides in één adem met zijn wettig kind Isidorus (die niet alleen maar een 'geestelijk kind' was, maar zoon en leerling tegelijkertijd).[1] En Hippolytus presenteert hen als lieden die niet voor eigen rekening spraken maar zichzelf zagen als uitleggers van een traditie die zij overgeleverd gekregen hadden. Dat zouden 'geheime woorden' (*logoi apokryphoi*) geweest zijn die Matthias tot hen gesproken had en die deze zelf van de Heiland gehoord had tijdens onderricht dat niet publiek was.[2]

Wat kan hiermee bedoeld zijn? Over geschriften van Basilides hebben we verschillende gegevens, maar die zijn allemaal nogal vaag en moeilijk te plaatsen. W.A. Löhr heeft die gegevens besproken als 'Testimonia' in zijn aan Basilides gewijde studie.

In de eerste plaats meldt Löhr dat Eusebius een zekere Agrippa Castor noemt die een 'Weerlegging' van Basilides' leer geleverd zou hebben, en zijn 'geheimenissen' onthuld.[3] Die Agrippa zou ook gemeld hebben dat Basilides vierentwintig (!) boeken commentaar 'op het evangelie' geschreven heeft. Over de datering van deze Agrippa Castor tasten we echter in het duister. Löhr acht het mogelijk, dat hij van de kerkvader Irenaeus afhankelijk is geweest. Wat het commentaar van Basilides betreft, lijkt het aannemelijk dat het een

---

[1] Hipp. *Haer.* VII 20, 1. Vgl. ook Clem. *Stromateis* VI 53, 2-5 = Basilides fragment 15 (ed. W.A. Löhr, *Basilides und seine Schule. Eine Studie zur Theologie- und Kirchengeschichte des zweiten Jahrhunderts,* Tübingen 1996). K. Rudolph, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion* (Göttingen 1977; ^{2}1980) 337 houdt niettemin vol, dat er niet sprake hoeft te zijn van zoonschap in biotische zin.

[2] Hipp. *Haer.* VII 20, 1 en 20, 5. Vgl. W.A. Löhr (1996) 24-29.

[3] W.A. Löhr (1996) 5-14, testimonium 1.

commentaar geweest is op een bestaande tekst. Maar uit Eusebius' bericht is niet af te leiden of dat een van Basilides onafhankelijk geschrift was of dat Basilides eerst zijn 'eigen' evangelietekst had samengesteld.

In een mededeling in de *Stromateis* van Clemens van Alexandrië vinden we vermeld dat Basilides de pretentie voerde dat hij zich kon beroepen op Glaukias, die de woorden van de apostel Petrus kende en doorgegeven had.[4]

Voor ons is echter vooral van belang dat Clemens verderop in zijn *Stromateis* meedeelt dat Valentinus, Marcion en Basilides ketterse bewegingen hebben gesticht 'ook al beroepen zij zich op de leer van Matthias'. En Clemens voegt er aan toe, dat dat feit geen aanleiding kan zijn om dan de secte van Basilides te benoemen naar Matthias, want: 'Net zoals de leer van alle apostelen één is, zo ook de (latere) overlevering (van die leer)'.[5] Voor Clemens is blijkbaar een beroep van sectariërs als Basilides op Matthias ongeldig, omdat alle apostelen eensgezind waren in hun verkondiging. Van 'veelvormigheid van het vroegste christendom'[6] wil Clemens niets weten. En Matthias wordt door Clemens duidelijk tot die apostelen gerekend.

Clemens kent ook een geschrift met de titel '*Paradoseis*' (Overleveringen) op naam van de apostel Matthias en citeert daaruit enkele keren.[7] (Maar daarbij legt hij geen relatie met Basilides.[8])

Tenslotte is voor ons nog van belang dat Origenes, de grote geleerde uit de derde eeuw, melding maakt van een 'Evangelie naar Basilides', maar ook van een 'Evangelie naar Matthias'.[9] Maar het is zeer de vraag, of Origenes' informatie meer inhoudt dan dat hij weet van een geschrift dat aangeduid is als een 'Evangelie volgens Matthias'. Het is onzeker, of hij daarvan zelf een tekst gezien heeft. Een recent ontdekte tekst van Didymus de Blinde heeft nog de opvallende mededeling, dat Levi de tollenaar, die vaak geïdentificeerd is met Matteüs de evangelist, niet met Matteüs gelijkgesteld moet worden, maar met Matthias.[10]

---

[4] W.A. Löhr (1966) 19-23, test. 5 = Clem. *Str.* VII 106, 4-107, 1. Deze mededeling is opmerkelijk, omdat door Papias van Hierapolis bericht is dat Marcus zijn evangelie vervaardigd had op basis van kennis die hij van de apostel Petrus had gekregen.

[5] W.A. Löhr (1996) 24, test. 6.

[6] Vgl. G.P. Luttikhuizen, *De veelvormigheid van het vroegste christendom* (Delft 2002).

[7] Clem. *Str.* II 45, 4; III 26, 3; IV 35; VII 82, 1. In laatstgenoemde passage vertaalt A. le Boulluec echter met: 'On rapporte dans les *Traditions* que l'apôtre Matthias disait ..'. Zo gelezen bevat deze plaats geen aanwijzing voor het auteurschap van de *Paradoseis*.

[8] Vgl. W.A. Löhr (1996) 25; 27.

[9] Vgl. W.A. Löhr (1996) test. 10 = Orig. *Hom. in Lc.* (Rauer 4-5). In *Het boek van Thomas de Strijder* (Nag Hammadi II 7) wordt nog een zekere Mathaias genoemd als degene die de 'geheime woorden' heeft opgetekend die Jezus gesproken heeft tot Judas Thomas. J.D. Turner vraagt zich in zijn Inleiding tot de vertaling van dit werk in *The Nag Hammadi Library in English* (Leiden 1988) 199 af, of hiermee 'the apostle Matthew' bedoeld is. De uitgever van de koptische tekst acht dit niet het geval. Het werk werd aanvankelijk geïdentificeerd met de '*Overleveringen*' van Matthias.

[10] S.P. Brock, 'A new testimony to the "Gospel according to the Hebrews"', *New Testament Studies* 18 (1971/72) 220-222. Brock noteert daarbij op p. 222 dat het *Evangelie van de Hebreeën* vrijwel zeker in een semietische taal geschreven zal zijn, en dat daarin het verschil in schrijfwijze tussen Matthias en Matteüs heel klein is. Clem. *Strom.* IV 35, 2 vermeldt nog dat ook de oppertollenaar Zacheüs geïdentificeerd is met Matthias.

Wat zullen we uit deze gegevens voor conclusie kunnen trekken? Voorlopig niet veel meer dan dat aan Basilides een omvangrijk werk (24 boeken) toegeschreven is dat als evangelie-commentaar gold. En dat er een relatie heeft bestaan tussen Basilides' leer en de apostel Matthias.

Bedoeld moet wel zijn degene die, naar Lucas meedeelt,[11] kort na de hemelvaart van Jezus, door de gemeente te Jeruzalem onder leiding van de elf overgebleven discipelen verkozen werd tot opvolger van Judas, de discipel die niet het evangelie maar zijn meester had overgeleverd en daarna de hand aan zich zelf geslagen had. Matthias voldeed aan de kwalificaties dat hij het hele publieke optreden van Jezus vanaf de doop door Johannes[12] tot aan Jezus' hemelvaart had meebeleefd en daarvan een getuige kon zijn. Daardoor had hij op de apostel Paulus zelfs nog voor dat hij de prediking van Jezus op aarde zelf had meegemaakt.[13]

Maar we moeten wel constateren, dat de meest preciese gegevens over de invloed van Matthias op Basilides verschaft zijn door Hippolytus!

Bovendien moeten we noteren dat in de vijftien pagina's Griekse tekst van Hippolytus over Basilides we wel talrijke verwijzingen naar of zinspelingen op bijbelteksten, respectievelijk evangelieteksten kunnen aanwijzen, maar nergens een herkenbaar spoor van geheime woorden van Matthias vinden!

Voor de volledigheid merk ik nog op dat de naam van de auteur van de 'geheime woorden' bij Hippolytus drie keer voorkomt, en wel in *Weerlegging* VII 20, 1 (twee keer) en in 20, 5 (eenmaal). Maar daarbij doet zich de complicatie voor, dat het ene Griekse handschrift dat we van Hippolytus' tekst bezitten, in 20, 1 de eerste keer 'Matthias' leest, maar de tweede keer 'Matthaios'. Natuurlijk moet dan één van beide passages aan de andere aangepast. En de keuze voor de minder bekende naam 'Matthias' is dan het meest voor de hand liggend, volgens het principe dat de moeilijker lezing gemakkelijker in het ongerede raakt dan een voor de hand liggende.

2. *De hoofdlijnen van het theologisch/kosmogonisch/theogonisch systeem van Basilides*

Omdat Basilides' systeem talrijke problematische wendingen vertoont en doctrines die niet gemakkelijk elders aan te wijzen zijn, leek het mij wenselijk, daarvan hier eerst een schets te geven in hoofdlijnen.

---

[11] Hnd 1:21-26. Vgl. A.W. Zwiep, *Judas and the choice of Matthias. A study on context and concern of Acts 1:15-26* (Tübingen 2004).

[12] Het feest van de doop van Jezus door Johannes was voor de Basilidianen een belangrijk kerkelijk feest, waaraan een hele nacht van liturgische vieringen besteed werd. Vgl. W.A. Löhr (1996) fr. 2.

[13] Er is ook nog sprake van een Matthias in de *Handelingen van Matthias,* die vaak in relatie gezet zijn met de *Acta Andreae.* Vgl. W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen* Bd II (Tübingen 3e ed. 1964) 276; 403; 404 en, nu veel precieser, F.L. Roig Lanzillotta, *The apocryphal Acts of Andrew. A new approach to the character, thought and meaning of the primitive text* (diss. Groningen 2004). Zie ook D.R. MacDonald, 'The *Acts of Andrew and Matthias* and the *Acts of Andrew*' in D.R. MacDonald, *The apocryphal acts of apostles* (SBL, Decatur GA 1986) 9-26, met reactie van J. Prieur en repliek (pp. 27-39).

Oorsprong van alles is voor Basilides[14] een volstrekt transcendente, 'boven alle naam verheven' God, die de Oorzaak is van al wat kenbaar is via zintuigen of intellect of dankzij verlichting. Basilides duidt deze God zelfs aan als 'niet-zijnde'. Deze God was alle eeuwen door ongekend, en boven het bevattingsvermogen van alle in de kosmos levende wezens, inclusief de kosmische machten. Kennis van deze God was niet aanwezig in de godsdiensten van de volken, noch in die van het joodse volk. Zij is pas geopenbaard door de komst van het Evangelie in de kosmos vanuit de hyper-kosmische werkelijkheid. Die verkondiging van het Evangelie is de voltooiing van het door de hoogste God geplande proces van de ontwikkeling van de wereld.

Basilides' spreken over de onbekende hoogste God als niet-zijnde, over een 'drie-delig Zoonschap', zijn presentatie van zijn leer als een 'geheimenis', zijn kritiek op jodendom en Griekse filosofie, en zijn benadrukken van de noodzaak van 'Verlichting', hangen nauw samen.

Deze transcendente God heeft een wordings-proces buiten zichzelf in gang gezet door middel van een Wereld-zaad. Dat wordings-proces speelt zich af zonder zijn actieve bemoeienis, maar voltrekt zich wel volgens zijn plan. De wereldgeschiedenis is zo een doel-gericht proces zonder een externe bestuurder (net zoals het groei-proces van een nieuw mens vanaf het moment van de verwekking). Van dit goddelijke zaaien geldt dat een natuurlijk (*psychikon*) lichaam wordt gezaaid, maar een geestelijk (*pneumatikon*) lichaam wordt (op-) gewekt (vgl. I Korinthiërs 15:44).

Dat Wereld-zaad blijkt het ontstaansprincipe van de gehele kosmos te zijn, maar — nog belangrijker — daarin is ook Gods eigen wezen aanwezig, het evenbeeld van de niet-zijnde God, het 'drie-delige Zoonschap'. Het wereld-zaad is, als wordings-principe van het hyper-kosmische Zoonschap, behalve principe van kosmogonie ook principe van theogonie.

---

[14] Voor literatuur over Basilides zie verder P.J.G.A. Hendrix, *De Alexandrijnsche haeresiarch Basilides. Een bijdrage tot de geschiedenis der gnosis* (Amsterdam 1926); G. Quispel, 'L'homme gnostique (La doctrine de Basilides)', *Eranos-Jahrbuch* 16 (1948) 89-139; repr. id. *Gnostic Studies* I (Istanbul 1974) 103-134; K. Koschorke, *Hippolyt's Ketzerbekämpfung und Polemik gegen die Gnostiker. Eine kritische Untersuchung seiner* 'Refutatio omnium haeresium' (Wiesbaden 1975); W.D. Hauschild, 'Christologie und Humanismus bei dem "Gnostiker" Basilides', *Zeitschr. f. die neutest. Wissenschaft* 68 (1977) 67-92; R.M. Grant, 'Place de Basilide dans la théologie chrétienne ancienne', *Rev. Etud. August.* 25 (1979) 201-216; E. Mühlenberg, 'Basilides', *Theol. R. E.* 5 (1980) 296-301; C. Osborne, *Rethinking early Greek philosophy. Hippolytus of Rome and the Presocratics* (Ithaca 1987); J. Mansfeld, *Heresiography in context. Hippolytus*' Elenchos *as a source for Greek philosophy* (Leiden 1992); I. Mueller, 'Hippolytus, Aristotle, Basilides', L.P. Schrenk (ed.) *Aristotle in late Antiquity* (Washington D.C. 1994) 143-157; W.A. Löhr, *Basilides und seine Schule* (1996). B. Aland, 'Seele, Zeit, Eschaton bei einem frühen christlichen Theologen. Basilides zwischen Paulus und Platon', J. Holzhausen, Ψυχή-*Seele-Anima. Festschrift für K. Alt* (Stuttgart/ Leipzig 1998) 255-278; A.P. Bos, 'Basilides as an Aristotelianizing Gnostic', *Vigil. Christ.* 54 (2000) 44-60; id., 'Basilides of Alexandria: Matthias (Matthew) and Aristotle as the sources of inspiration for his Gnostic theology in Hippolytus' *Refutatio*', in A. Hilhorst, G.H. van Kooten (eds), *The Wisdom of Egypt. Jewish, Early Christian and Gnostic Essays in honour of G.P. Luttikhuizen* (Leiden 2005) 388-409.

Basilides heeft de kosmos voorgesteld als produkt van de principes van het (niet-zijnde) Wereldzaad en het (niet-zijnde) drie-delige Zoonschap.

De kosmogonie voltrekt zich in de ontplooiing van leven op drie onderscheiden niveaus: het subtiele of aetherische niveau, het niveau van de (minder subtiele) lucht, en het aardse niveau van de wezens met grof-stoffelijke, vergankelijke lichamen. Op elk van deze niveaus is sprake van voortplanting en het ontstaan van Zonen. Deze 'Zonen' moeten opgevat worden als resultaat van de ontwikkeling van een zelfstandig, geestelijk en innerlijk principe.

Onder invloed echter van het Licht, afkomstig van het Zoonschap, dat via het *Pneuma* (dat de grens vormt tussen de kosmos en de hyper-kosmische goddelijke sfeer) inwerkt op die Zonen, komt het tot een beslissend contact van het goddelijke Zoonschap met die kosmische wezens die het vermogen bezitten om zich met het Zoonschap te verenigen. Dat wil zeggen, de Zonen van de kosmische levende wezens worden 'opnieuw geboren' door inwerking 'van boven' tot 'het Zoonschap Gods'.

Basilides heeft de niet-zijnde God opgevat als zuiver Intellect. Hij heeft het niet-zijnde Wereldzaad geïntroduceerd als de goddelijke *Logos* (in de proloog van het *Evangelie van Johannes*) en die tekst zo uitgelegd dat de levensprincipes en het Licht dat daarin aanwezig is, van God zijn uitgegaan en werkzaam zijn geworden in de Duisternis van de niet-goddelijke werkelijkheid en dat dat Licht 'iedere *Anthrôpos* (Mens) verlicht' (Joh. 1:9).

De goddelijke *Logos*, als Wereld-zaad, bevat de levensprincipes van alle vormen van leven in zich en bewerkt de geleidelijke ont-wikkeling van die vormen van leven vanaf hun prilste stadium tot aan hun voltooiïng.

Als *Logos* van God bevat hij echter ook het beeld van God zelf, het Zoonschap. Als zuiver geestelijke werkelijkheid kan dat niet met de Duisternis van de materiële werkelijkheid verbonden blijven.

De eerste fase van de genesis is daarom het opstijgen van het Zoonschap dat gerelateerd is aan de subtiele, aetherische sfeer, naar de Oorsprong.

De tweede fase beschrijft het opstijgen van het Zoonschap dat gerelateerd is aan de minder subtiele sfeer van de Lucht, dat slechts kan opstijgen dankzij de hulp van het heilig *Pneuma*. Dat heilig *Pneuma* vormt dan het Firmament, als de afgrenzing van de transcendente werkelijkheid ten opzichte van de kosmische werkelijkheid die gemengd is met Duisternis.

De derde fase is het gecompliceerde proces van de opstijging van het derde Zoonschap, dat 'reiniging behoeft'. Daarvoor is een proces nodig dat zich afspeelt in alle drie de delen van de kosmos.

De sfeer direct grenzend aan het heilig *Pneuma* is het domein van de Grote Archont of de Hemelse *Anthrôpos,* de 'eerste Adam', de hoogste kosmische heerser, gekarakteriseerd door rationele productieve activiteit. Vermoedelijk is

hij voorgesteld als androgyn. Hij produceert en verwekt een Zoon, van hogere kwaliteit dan hijzelf. Daarmee voert de Grote Archont, zonder dat hij het beseft, het raadsplan van de hoogste God uit, waarin de wereld-geschiedenis zich ontwikkelt tot steeds hogere niveaus van leven. Die Zoon is vervolgens 'gezeten aan zijn rechterhand' en is voor de Grote Archont leidend en besturend principe. Hij heeft bij Basilides de status van de 'Zoon van de Mens' uit de kanonieke evangeliën.

In de sfeer onder de Aether is het domein van de Lagere Archont of de psychische *Anthrôpos,* de heerser van de Lucht. Hij is gekarakteriseerd door mimetische activiteit. Ook hij is vermoedelijk voorgesteld als androgyn. Hij produceert eveneens een Zoon, die ook van hogere kwaliteit dan hij zelf is.

Rest nog de sfeer van de vergankelijke levende wezens, de *Anthrôpoi* behept met stofwisseling en aardse lichamen van verschillend geslacht. Onder hen zijn er die '*pneumatikoi*' zijn, dat wil zeggen, deel hebben aan het derde Zoonschap.

Het verschil tussen de drieërlei *Anthrôpoi* kan ook zo geformuleerd: de hemelse *Anthrôpos* is Adam, de oorspronkelijke Mens, dat wil zeggen de mens zonder de aanhechtsels van psychische aandoeningen en grof-stoffelijk lichaam; de *Anthrôpos* van de Lucht-regio is te beschouwen als een Mens, met het aanhechtsel van psychische aandoeningen, maar zonder het aanhechtsel van een aards, vergankelijk lichaam; de *Anthrôpoi* in het ondermaanse zijn door hun grof-stoffelijke lichaam, hun geslachtelijke differentiatie en hun psychische aandoeningen getypeerd.

Als de ontwikkeling van de kosmos voldoende ver gevorderd is, breekt het ogenblik aan waarop alle eeuwen van de wereldgeschiedenis hebben gewacht, te weten het moment van de grote 'Verlichting', het openbaar worden van de goddelijke potenties die nog zijn achtergebleven in de kosmische werkelijkheid. Dat heeft Basilides voorgesteld als het proces van het bekend worden van het Evangelie, de *gnôsis* omtrent de Onbekende God en het Zoonschap dat van hetzelfde wezen is. Dan wordt in de eerste plaats de Zoon van de Grote Archont verlicht en gezalfd met heilig *Pneuma,* zodat hij zich als Zoon van God kan openbaren en ook 'de *Christos*' (Gezalfde) genoemd kan worden. Dankzij hem komt de Grote Archont tot besef van zijn beperktheid en met hem de hele Aethersfeer van de kosmos.

In tweede instantie wordt de Zoon van de Lagere Archont verlicht en dankzij hem de hele Luchtsfeer.

Tenslotte wordt Jezus van Nazaret verlicht en dankzij hem alle mensen die deel hebben aan het derde Zoonschap en zich voor de inwerking van het *Pneuma* hebben opengesteld. Op die manier is er sprake van het 'gewekt worden' van 'de innerlijke mens' met zijn geestelijke lichaam.

De Zoon van de Grote Archont verenigt zich als eerste met het hyperkosmische Zoonschap (en scheidt zich af van de Aethersfeer); de Zoon van de

Lagere Archont verenigt zich als tweede met het hyper-kosmische Zoonschap (en scheidt zich af van de Luchtsfeer); de Zonen Gods in het ondermaanse verenigen zich, als resultaat van de prediking van Jezus van Nazaret, in de derde plaats met het Zoonschap (en scheiden zich af van de grof-stoffelijke en fijn-stoffelijke werkelijkheid).

Dan blijft de kosmos, als somatisch en psychisch gekwalificeerde rest, achter in volstrekte *Onwetendheid* (omtrent de hyper-kosmische werkelijkheid) en is de wereld-geschiedenis voltooid, omdat het goddelijke zich met zichzelf verenigd heeft.

3. *Enkele vaststellingen met betrekking tot Hippolytus' beschrijving van de leer van Basilides*

Hippolytus beschrijft Basilides als een man die meer de invloed heeft ondergaan van de Griekse filosoof Aristoteles[15] dan van Jezus van Nazaret. De these van J. Frickel[16] dat Hippolytus zelf de relatie heeft gelegd tussen Basilides' leer en de filosofie van de pagane filosoof Aristoteles, en dat niet Basilides zich expliciet heeft beroepen op Aristoteles, verdient aanvaarding.

Dat wil niet zeggen dat Aristoteles' denken geen invloed op Basilides zou hebben gehad. Integendeel. Een aantal cruciale kenmerken van Basilides' leer kunnen alleen bevredigend worden verklaard tegen de achtergrond van Aristoteles' theologie, zijn leer over de ziel en zijn leer over het intellect.

Voorbeelden van cruciale onderdelen van Basilides' theologie die doorwerking van de filosofie van Aristoteles manifesteren, zijn:

1. Zijn theologie. De hoogste, niet-zijnde God van Basilides is volstrekt transcendent, 'boven elke naam verheven'. De 'Kennisse' van deze God is dan ook niet discursief van aard, maar intuïtief, volgens de onderscheiding die Aristoteles heeft geïntroduceerd als gevolg van zijn inzicht dat alle redeneeractiviteit haar grond vindt in een daaraan voorafgaand intuïtief kennen. Deze God maakt op geen enkele wijze deel uit van de kosmos; hij is louter doeloorzaak; hij is wel de alles uit-denkende en beheersende instantie; alle andere niveaus van werkelijkheid hebben, op de wijze die voor hen passend is, een verlangen (*orexis*) naar deze hoogste God; deze God is geen 'Maker' in de zin waarin Plato's Demiurg dat lijkt te zijn; maar hij is wel de Verwekker van alles, door de produktie van een Wereld-zaad; hij maakt niet een kosmos 'zoveel mogelijk gelijkend' (*homoios*) op zichzelf, maar hij verwekt een Zoonschap dat 'van hetzelfde wezen' (*homo-ousios*) is.

Die God is de bron van Leven en Kracht en van het Licht dat uiteindelijk de banden van het kosmische bestaan doorbreekt.

---

[15] Hippolytus geeft uitvoerige informatie over Aristoteles in zijn *Weerlegging* I 20 en VII 14, 1 – 19, 9. In mijn uitgave met commentaar van Hippolytus' tekst over Basilides zullen ook die stukken een plaats krijgen.

[16] J. Frickel, *Die 'Apophasis Megale' in Hippolyt's Refutatio (VI 9-18): eine Paraphrase zur Apophasis Simons* (Roma 1968).

2. Zijn psychologie. De ziel wordt verstaan als kosmisch en verbonden met stoffelijkheid; als zodanig is zij principe van beweging en produktie. Op kosmische schaal staan de Archonten voor psychische wezens, de bewerkende oorzaak voor alles wat ontstaat; zij bezitten niet de allesomvattende Kennisse omtrent de hoogste God, maar een beperkte kennis, hoewel ze wel, zonder het zelf te weten, het raadsplan van de hoogste God volvoeren.

Op mikro-kosmisch niveau is de ziel principe van vegetatief, animaal en rationeel leven.

Essentieel hierbij is dat in deze psychische mens soms een aanleg tot de hogere Kennisse aanwezig is als een potentie van die ziel. Maar realisering van die potentie leidt (net als in Aristoteles' theorie over de aanleg tot intellectualiteit van de ziel) tot de afscheiding van dat principe dat tot de hogere Kennisse komt en de separatie ten opzichte van de ziel en van de kosmos.

Basilides' theorie over het achterlaten van het 'heilig *Pneuma*' door het tweede Zoonschap is geheel parallel aan Aristoteles' theorie over de mogelijkheid dat het intellect dat tot actualisering gekomen is, zich afscheidt van de ziel en het ziele-lichaam waarvan het een potentie was.

3. Het concept van de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis in een proces van het ontplooien van steeds hogere en volmaaktere potenties vanuit een eerste beginsel dat als Wereld-zaad wordt aangemerkt;

4. Het thema van de grote Onwetendheid als de finale toestand van heel de kosmische werkelijkheid en de volstrekte afscheiding van de hyper-kosmische werkelijkheid ten opzichte van de kosmische werkelijkheid;

5. Zijn notie dat de bovenmaanse werkelijkheid voorzienig bestuurd wordt, en de ondermaanse niet.

6. In omvattende zin zal moeten worden overwogen dat Basilides' leer van het drie-delig Zoonschap, net als alle theorieën over een twee-delige of drie-delige *Anthrôpos*-mythe, transformaties zijn naar joodse en vroeg-christelijke kaders van de door Aristoteles in zijn verloren dialoog *Eudemus of Over de ziel* ontwikkelde mythe over Dionysus, die een sterk Orphisch karakter gehad heeft.

4. *Hippolytus' tekst over Basilides*[17]

[In boek VII 14, 1 kondigt Hippolytus aan, dat hij de leringen van de verfoeilijke Basilides wil gaan uiteenzetten om duidelijk te maken dat het eigenlijk de filosofie van Aristoteles van Stagira betreft en niet de christelijke leer:]

---

[17] De Griekse tekst is overgeleverd in slechts één handschrift van slechte kwaliteit. Zie daarvoor *Hippolytus, Werke* Bd III *Refutatio omnium haeresium*, herausg. von P. Wendland (GCS) (Leipzig 1916) en in een nieuwe editie *Hippolytus, Refutatio omnium haeresium* ed. M. Marcovich (Berlin/New York 1986). Vertaling in *Hippolytus, The Refutation of all heresies,* transl by J.H. MacMahon (A.N.C.L. vol. VI; Edinburgh 1868); *Hippolytus, Weerlegging van alle ketterijen,* bewerkt door H.U. Meijboom, dl. I en II (Leiden 1916-1917); *Hippolytus, Philosophumena or the Refutation of all heresies* transl. by F. Legge, 2 dln (London 1921).

VII 14, 1. Aangezien we nu in de voorafgaande zes boeken de vroegere <opvattingen> hebben uiteengezet, lijkt het gewenst nu niet te zwijgen over de meningen van Basilides, die de opvattingen van Aristoteles de Stagiriet zijn, niet van Christus. En ook al zijn de opvattingen van Aristoteles al eerder [in I 20] uiteengezet, toch zullen we niet schromen ook nu een korte samenvatting daarvan vooraf te laten gaan, opdat mijn lezers, doordat ze zo dichter naast en tegenover elkaar gezet zijn, gemakkelijk kunnen inzien dat wat door Basilides <frauduleus verkondigd is>,[18] bedenksels van Aristoteles zijn.

.....

VII 19, 9. Wanneer nu van Basilides geconstateerd is, dat hij niet alleen maar wat de strekking betreft, maar zelfs wat de redeneringen en de benamingen betreft, de opvattingen van Aristoteles transponeert naar de leer (*logos*) van het evangelie dat ons tot heil is, wat rest er anders dan wat aan anderen ontleend is weer te geven en zo aan zijn leerlingen duidelijk te maken dat zij heidenen zijn, en 'Christus hun geen nut zal doen'? [Galaten 5:2].

4.1. *Hippolytus*, Weerlegging van alle ketterijen *VII 20, 1 – 27, 3*

VII 20

1. Basilides nu en Isidorus, wettig kind en leerling van Basilides, zeggen dat Matthias[19] aan hen geheime leringen heeft meegedeeld, die hij [Matthias] geleerd had van de Heiland toen hij apart onderricht kreeg. Laten we dan nagaan hoe Basilides samen met Isidorus en hun hele gevolg overduidelijk niet eenvoudigweg leugens vertelt over Matthias alleen, maar, wat erger is, ook over de Heiland zelf.

2. Er was (een tijd), zegt hij, toen was er Niets. En ook dat 'Niets' was niet iets van de zijnden, maar was zonder meer en zonder dubbele bodem en zonder enige logische truc absoluut Niets. En wanneer ik zeg 'er was', zegt hij, zeg ik niet dat het was, maar om aan te duiden wat ik wil laten zien, ik bedoel, zegt hij, dat er in het geheel Niets was.

3. Want dat wat benoemd wordt, zegt hij, is niet echt onuitsprekelijk. Want wij noemen het 'onuitsprekelijk'. Maar dat is niet echt onuitsprekelijk. Maar het 'niet eens onuitsprekelijke' wordt benoemd als 'niet onuitsprekelijk', maar het is, zegt hij, 'verheven boven alle naam die genoemd wordt' [Efeziërs 1:21].

---

[18] In plaats van de lezing van M. Marcovich τὰ ὑπὸ Βασιλείδου ⟨εὑρεθέντα⟩ accepteer ik <ὑποβαλλόμενα⟩, wat de associatie oproept aan literaire diefstal. Vgl. VII 20, 5 en Strabo XVII 1, 5. Dit is een van de voorstellen die door D. Holwerda zijn gedaan in een studie 'Textkritisches zum Basilides-Referat des Hippolytos', *Mnemosyne* 56 (2003) 597-605, p. 597. Graag zeg ik collega Holwerda hartelijk dank voor de wijze waarop hij zijn indrukwekkende kennis van het Grieks en de handschriftelijke overlevering produktief heeft gemaakt voor de studie van Basilides en Hippolytus. Tevens maak ik met erkentelijkheid melding van de hulp van dr. F. Ledegang te Vroomshoop en van de productieve discussies over deze tekst in de landelijke Gnostiek-groep, die sinds 1999 geregeld bijeenkomt in Heerde.

[19] De Griekse tekst heeft hier de naam 'Matthias', maar enkele regels verderop 'Matteüs'. Een van beide moet onjuist zijn. Hippolytus heeft vermoedelijk in zijn bron gelezen, dat Basilides zich beriep op ene Matthias. Maar kern-elementen van Basilides' leer zijn te begrijpen als produkt van een esoterische exegese van hoofdstuk 13 van het Evangelie van Mattheüs.

4. Want ook voor de kosmos, zegt hij, zijn de benamingen niet voldoende in aantal — zo veelzijdig is hij —, maar schieten tekort. En ik houd het erop,[20] zegt hij, dat het niet mogelijk is om voor alle dingen namen in eigenlijke zin te bedenken, maar dat we met het verstand, en niet met de <oren>[21] de specifieke eigenschappen van de dingen die benoemd worden, op een onuitsprekelijke wijze moeten verstaan. Want het verschijnsel van de homonymie der dingen heeft voor hoorders verwarring en dwaling bewerkstelligd.[22]
5. Dat is hun eerste ontvreemding en diefstal, die zij gepikt hebben van de Peripatos. En daarmee misleiden zij hun domme volgelingen. Want Aristoteles, die vele geslachten eerder geleefd heeft dan Basilides, heeft reeds in zijn *Categoriae* de theorie van de homoniemen gedeponeerd [Arist. *Categ.* 1, 1a1]. En die leggen zíj uit als iets eigens en iets nieuws van henzelf en als een van bepaalde geheime leringen van Matthias.[23]

VII 21

1. Aangezien er Niets was, geen materie, geen zijnde (*ousia*), geen niet-zijnde, niet iets enkelvoudigs, niet iets samengestelds, niet iets intelligibels, niet iets sensibels, niet een mens, niet een engel, niet een God, en in het geheel niets van de dingen die benoemd worden of door waarneming gevat, of denkbaar zijn, maar toen al die dingen zo en tot in detail kort en goed uitgesloten waren, toen wilde de niet-zijnde God, — die Aristoteles 'het denken van het denken' noemt [vgl. 19, 7] maar die zij 'de niet-zijnde' noemen — zonder denken, zonder waarneming, zonder wil, zonder keuze, zonder aandoening, zonder begeerte een kosmos produceren.
2. En dat 'hij wilde' bedoel ik, zegt hij, als aanwijzing van <wat> zonder willen en zonder denken en zonder waarneming <gebeurde>. En met 'kosmos' bedoel ik niet die welke later in ruimte is uitgedijd en onderscheiden en tot separatie van zijn delen is gekomen, maar veeleer een Wereld-zaad.
3. Het Wereld-zaad bevatte alles in zich, zoals een mosterdzaadje in uiterst klein bestek alles bijeen omvat houdt: de wortels, de stam, de takken, de bladeren en de ontelbare zaden die in de schoot uit de plant ontstaan, die door dikwijls voorbijgaande personen, nu eens deze dan die, worden verspreid.[24]
4. Zo dus maakte een niet-zijnde God een niet-zijnde wereld uit niet-zijnden, door één zaad realiteit te verlenen en te deponeren, dat in zich de totaliteit van alle zaden van de kosmos bevatte.

---

[20] D. Holwerda (2003) 598 heeft voorgesteld om het overgeleverde δέχομαι te corrigeren tot δέομαι.

[21] De Griekse tekst vertoont hier gebreken. Overwogen zou kunnen worden: οὐ τοῖς ὠσίν te lezen en daarin een aansporing tot 'geestelijk verstaan' te lezen. De tekst in Mt 13:9 en 13:43 'Wie oren heeft, die hore', is immers ook een aansporing tot 'geestelijk' verstaan (vgl. Mc 4:9; Lc 8:8). Voorgesteld is ook: τοῖς ὀνόμασι – 'door middel van woorden'.

[22] Vgl. D. Holwerda (2003) 605 nt. 5.

[23] Hipp. *Haer.* VII 20, 5: καὶ τῶν Ματθίου λόγων κρυφίων τινῶν ἔν⟨α⟩ διασαφοῦσιν. Dit is de enige passage waarin een inhoudelijke invloed van Matthias op Basilides lijkt te worden aangewezen.

[24] Met D. Holwerda (2003) 599 lees ik: τὰ ἀνεξαρίθμητα κατὰ τὸν κόλπον (ἀπ)ὸ τοῦ φυτοῦ γεννωμένα σπέρματα, παρ' ἄλλων καὶ ἄλλων πολλάκις φοιτών⟨των⟩ κεχυμένα.

5. Om duidelijker te maken wat zij bedoelen: zoals een ei van een bepaalde bont getekende en veelkleurige vogel, bijvoorbeeld van een pauw of een andere vogel die nog veel gevarieerder en veelkleuriger is, hoewel in zijn eentje toch in zich bevat de talrijke vormen van gevarieerde, veelkleurige en complexe zijnden, zo heeft ook dat niet-zijnde Wereld-zaad[25] dat door de niet-zijnde God gedeponeerd is, de veelvormigheid en gevarieerdheid van de wereld (in zich).

VII 22

1. Al wat men nu kan zeggen of achterwege laten omdat men het nog niet ontdekt heeft, namelijk alle noodzakelijke[26] dingen die zouden passen bij de kosmos die uit het Zaad zou ontstaan,[27] kwamen er op de daarvoor geeigende tijden geleidelijk door toevoeging bij, zoals bestemd was door een God die zo groot en zodanig is dat het schepsel het niet kan verwoorden noch met zijn intellect kan bevatten, en lagen opgeslagen als een schat in het zaad, zoals wij bij een pasgeboren kind later tanden zien groeien en voortplantings-vermogen[28] en verstand en al wat een mens krijgt als hij van kleuter langzaam groter wordt, wat er eerst niet was.

2. Omdat het problematisch was om te zeggen dat iets wat niet was, als een soort voorgegeven materie voor de niet-zijnde godheid had gediend, daarom dat niet-zijnde — want Basilides ontwijkt, ja, is beducht voor (het aannemen van) voorgegeven materie-principes van de bestaande dingen. Want wat voor soort voorgegeven materie-principe was er nodig of wat voor vooronderstelde materie opdat God een kosmos kon bewerkstelligen, zoals de spin haar draden of een sterfelijk mens brons of hout of een <ander> materiaal neemt, wanneer hij iets produceert? —

3. zegt hij: Nee, maar 'Hij sprak en het ontstond' [Psalm 33:9; 148:5 NBG]. En dat is de bedoeling, naar die mannen zeggen, van wat Mozes gezegd heeft: 'Er zij licht. En er was licht' [Genesis 1:3[29]]. Waaruit is, zegt hij, het licht

---

[25] Ik volg ook hier D. Holwerda (2003) 599, die voorstelt te lezen: οὐκ ὂν σπέρμα ⟨τὸ⟩ τοῦ κόσμου.. .

[26] D. Holwerda heeft voorgesteld om hier ἀναγκαῖα te lezen.

[27] Vgl. Hipp. *Haer.* V 19, 1: πᾶν ὅ τι νοήσει ἐπινοεῖς ἢ καὶ παραλείπεις μὴ νοηθέν. Precies dezelfde bewoordingen vinden we in het uittreksel X 11, 1. Zie ook VI 9, 7-8 en VIII 12, 5. D. Holwerda heeft zijn ingrijpende conjectuur van (2003) 600 per brief van 6 augustus 2004 ingetrokken.

[28] Hipp. *Haer.* VII 22, 1 leest hier πατρικὴν οὐσίαν (M. Marcovich). J.H. MacMahon vertaalt met 'paternal substance'; F. Legge met 'the power of fatherhood'; Meijboom met 'den aard des vaders'; G. Quispel (1948) 116 denkt aan de geslachtsrijpheid op 14-jarige leeftijd; C. Osborne (1987) 287 vertaalt met: 'his inherited character'; W. Foerster (1969): 'das väterliche Wesen'. D. Holwerda (2003) 606 nt. heeft voorgesteld om ὡρικὴν οὐσίαν ('bevalligheid') te lezen. Naar zijn mening is corruptie daarvan tot πατρικὴν in een minuskel-handschrift gemakkelijk te verklaren.

[29] Het is mogelijk dat hier bedoeld is een onderscheid te maken tussen de *Logos* van God als 'gedachte' *Logos* en de naar buiten getreden *Logos* (als uitgesproken *Logos prophorikos*). Deze uitleg van Basilides stemt overeen met die van Hippolytus zelf in *Haer.* X 33, 1 en *Contra Noetum* 10, 1: κόσμον ἐννοηθεὶς θελήσας τε καὶ φθεγξάμενος ἐποίησε en 10, 4: ὃν λόγον ἔχων ἐν ἑαυτῷ .. προτέραν φωνὴν φθεγγόμενος. Vgl. J. Frickel, *Das Dunkel um Hippolyt von Rom* (Graz 1988) 219 die daarvan opmerkt: 'Es handelt sich hier um eine vor Hippolyt uns nicht bekannte Exegese'! Onze tekst geeft echter aanleiding om die exegese reeds aan Basilides toe

geworden? Uit Niets. Want er staat niet geschreven, zegt hij, waaruit, maar alleen dat: als resultaat van het gesproken woord van Hem die sprak. Maar Hij die sprak, zegt hij, was niet, en ook wat er tot stand kwam, was niet.
4. Zo is geworden, uit niet-zijnden, het Wereld-zaad, de *Logos* die uitgesproken werd: 'Er zij licht'. En dat is, zegt hij, wat bedoeld wordt in de evangeliën met: 'Het waarachtige Licht dat ieder mens verlicht, was komende in de wereld' [Johannes 1:9].
5. Hij ontvangt zijn principes uit dat zaad en wordt erdoor verlicht. En dat is het zaad dat in zich heel de totaliteit van alle zaden bevat, waarvan Aristoteles zegt dat het het *genus* is, dat gedeeld wordt in oneindig veel soortvormen, zoals we van 'levend wezen' 'rund', 'paard', 'mens' afscheiden, (dat genus) dat niet-zijnde is.
6. Aangezien het kosmische zaad de basis vormt, <naar> zij zeggen, moet gij, zegt hij, U ten aanzien van al wat ik verder ter sprake breng, dat daarna geworden is, niet afvragen: 'Waarvandaan'? Want het had alle zaden als een schat in zich opgeslagen en die waren daarin neergelegd als niet-zijnde,[30] en als door de niet-zijnde God voorbestemd om te worden.
7. Laten we nu onderzoeken wat volgens hun zeggen als eerste, wat als tweede en wat als derde geworden is uit het kosmische zaad.

Er was, zegt hij, in het zaad zelf, een driedelig Zoonschap, in alles van het zelfde wezen (*homo-ousios*) als de niet-zijnde God, geworden uit niet-zijnden. En van dat Zoonschap dat in drieën verdeeld is, was een deel subtiel, een ander deel <minder subtiel; en een ander deel> reiniging behoevend.
8. Het subtiele (deel) perste zich als eerste terstond, direct nadat de deponering van het zaad door de <niet->Zijnde plaats gevonden had, naar buiten en klom op en stormde van beneden naar boven, zich bedienend van een snelheid die de Dichter verwoordt:

> 'zoals een vleugel of een gedachte' [Homerus, *Odyssee* 7, 36],

en het kwam, zegt hij, bij de niet-Zijnde. Want naar Hem verlangt, vanwege zijn overmaat aan schoonheid en lieflijkheid, iedere natuur, de ene op deze manier, de andere op een andere.[31]
9. Maar het minder-subtiele, dat nog in het zaad bleef en dat mimetisch[32] van aard is, was niet bij machte omhoog te stormen. Want omdat het veel minder volkomen was dan de subtiliteit die het Zoonschap bezat dat uit eigen kracht omhoog was gestormd, bleef het achter.
10. Dus bevleugelde het minder-subtiele Zoonschap zich met een zodanige

---

te schrijven.

[30] M. Marcovich leest in VII 22, 6 in navolging van de Göttinger editie van 1859: οἷον οὐκ ὄν⟨τα⟩. Vgl. X 14, 2.

[31] Vergelijk voor dit (oorspronkelijk aristotelische) motief ook Hipp. *Haer.* X 14, 3 en VII 22, 16; zie ook V 9, 4 en V 7, 10.

[32] Voor deze kwalificatie vgl. VII 25, 1 en X 14, 4. Het roept associaties op aan Plato, *Tim.* 41c5, waar de zichtbare goden aangespoord worden om het scheppende werk van de Demiurg op hun eigen wijze 'na te bootsen', en *Tim.* 42e8. Voor Plato impliceert 'nabootsing' een associatie aan de activiteiten van dichters en sofisten; vgl. Pl. *Soph.* 239c4 en v. In *Corp. Herm.* I 8 daarentegen wordt gezegd dat de (vrouwelijke) Wil van God de geestelijke wereld van Gods Intellect 'nabootst' in materie.

vleugel als waarmee de leermeester van Aristoteles, Plato, in de *Phaedo* (sic) de ziel bevleugelt, en dat noemt Basilides niet 'vleugel', maar 'heilig *Pneuma*'. Door zich daarmee te bekleden bewijst het Zoonschap een dienst en ontvangt er een dienst voor.

11. Enerzijds bewijst het een dienst. Het gaat namelijk net als bij een vogel: zijn vleugel kan op zich zelf, los van de vogel, nooit omhoog komen en in de lucht opstijgen. Maar anderzijds kan ook een vogel, als hij zijn vleugel is kwijtgeraakt, nooit omhoog komen en in de lucht opstijgen. Zo'n relatie kreeg het Zoonschap tot het heilig *Pneuma* en het *Pneuma* tot het Zoonschap.

12. Want terwijl het Zoonschap door het *Pneuma* als door een vleugel omhoog gedragen wordt, draagt het zelf de vleugel, dat is het *Pneuma*, omhoog. Maar toen het Zoonschap dichtbij het subtiele Zoonschap en bij de niet-zijnde God die geproduceerd heeft uit niet-zijnden, gekomen was, kon het dat (*Pneuma*) niet bij zich houden. Want het was niet van het zelfde wezen (*homo-ousios*) en had niet de natuur om met het Zoonschap verbonden <te blijven>.[33]

13. Maar zoals voor vissen zuivere en droge lucht tegennatuurlijk en verderfelijk is,[34] zo was voor het heilig *Pneuma* die locatie die onuitsprekelijker is dan de onuitsprekelijke dingen en 'verheven boven alle namen' van de niet-zijnde God samen met het Zoonschap, tegennatuurlijk. Dus liet het Zoonschap, dichtbij die gelukzalige locatie die niet gedacht kan worden en niet in woorden uitgedrukt kan worden, het *Pneuma* achter, maar niet geheel en al verlaten en verstoken van het Zoonschap.

14. Nee, maar zoals wanneer zeer welriekende myrrhe in een kruik gegoten is, ook al wordt die kruik nog zo zorgvuldig geleegd, toch nog enige geur van de myrrhe aanwezig is en achterblijft, ook als de myrrhe van de kruik gescheiden (*kechôrismenon*) is, en de kruik nog de geur van myrrhe bewaart maar geen myrrhe meer, zo bleef het heilig *Pneuma* achter, verstoken en verwijderd van het Zoonschap, maar het houdt in zich als het ware de kracht (*dynamis*)[35] van myrrhe, namelijk de geur.

15. Dat is wat bedoeld wordt met 'zoals myrrhe op het hoofd nedervloeiende op de baard van Aäron' [Psalm 132:2 Septuaginta; vgl. 133:2 NBG]. <Dat is> de geur die van het heilig *Pneuma* van omhoog neerdaalt tot aan de vormloosheid en de regio bij ons, waarvandaan het Zoonschap begon op te stijgen, als op de vleugels en de rug van een arend omhoog gevoerd (vgl. Deuteron. 32:11), zegt hij.

16. Want, zegt hij, alles beijvert zich van beneden naar boven te komen, van het mindere naar het betere. En niets van de wezens <in> de hogere werkelijkheid is zo van intellect verstoken (*anoèton*) dat het naar beneden afdaalt.

---

[33] D. Holwerda (2003) 600 heeft voorgesteld om hier te lezen: οὐδὲ φύσιν εἶχε ⟨μένειν⟩ μετὰ τῆς υἱότητος. Vgl. VII 25, 2 en 27, 2.

[34] Vgl. VII 27, 2 en Plato, *Tim.* 92b.

[35] De Griekse tekst van P heeft hier: ἔχει δ' ἐν ἑαυτῷ μύρου παραπλησίως τὴν δύναμιν ὀσμήν. Ik heb de neiging hier in de tekst het woord δύναμις op te vatten als in contrast met οὐσία in de zin dat het Zoonschap wezenlijk transcendent is, maar de *dynamis* ervan doordringt in de kosmische werkelijkheid en daar het 'vermogen tot verlicht worden' bewerkt. D. Holwerda (2003) 600 heeft echter voorgesteld te corrigeren tot παραπλησίως τὴν ⟨δια⟩δυομένην ὀσμήν: 'de doordringende geur als van myrrhe'.

Maar het derde Zoonschap, zegt hij, dat reiniging behoeft, is achtergebleven in de grote stapel van de totaliteit van alle zaden, een dienst bewijzend en ontvangend. Maar hoe het een dienst ontvangt en bewijst, dat zullen we later zeggen, als we aangekomen zijn bij de daarvoor geëigende passage [25, 1-2; 6vv].

VII 23

1. Nadat nu een eerste en een tweede opstijging van het Zoonschap plaats gevonden had en het heilig *Pneuma* daar achtergebleven was op de wijze zoals gezegd is, als een Firmament geplaatst tussen de hyperkosmische werkelijkheid en de kosmos

2. — want van de niveaus waarin de zijnden door Basilides zijn verdeeld, springen twee eruit als de voornaamste, en het ene heet volgens hem kosmos, het andere de hyper-kosmische werkelijkheid; en datgene wat zich bevindt tussen de kosmos en de hyper-kosmische werkelijkheid, dat is het *Pneuma* dat de grens vormt en heilig is en de geur van het Zoonschap blijvend in zich houdt —

3. toen dan het Firmament, dat boven de hemel is, zijn geur verspreidde,[36] perste zich naar buiten en werd voortgebracht uit het kosmische zaad en de stapel van de totaliteit van alle zaden de Grote Archont, het hoofd van de kosmos, een schoonheid en grootte en kracht (*dynamis*)[37] die niet kan uitgesproken worden.[38] Want, zegt hij, hij is onuitsprekelijker dan al wat onuitsprekelijk is en krachtiger dan al wat kracht bezit en wijzer dan al wat wijs is en voortreffelijker dan al wat iemand maar aan schoons kan noemen.

4. Eenmaal voortgebracht richtte deze zich op en steeg op en werd [in zijn geheel] omhoog gevoerd tot aan het Firmament en hield toen halt.[39] En omdat hij van de opstijging en de verhoging het Firmament het einddoel achtte, en hij de gedachte gevat had dat er daarvoorbij helemaal niets was, werd hij in verhouding tot al wat beneden hem lag — alles wat verder nog behoorde tot de kosmische werkelijkheid — wijzer en krachtiger en uitblinkender, lichtender en overtreffend alles wat men maar aan schoons noemt,[40] uitgezonderd alleen het Zoonschap dat nog achtergebleven was in de totaliteit van alle zaden. Want hij wist niet dat dat wijzer en krachtiger en voortreffelijker was dan hij zelf.

5. Omdat hij nu zichzelf heer en meester achtte en 'een kundig (*sophos*) bouwmeester' [vgl. I Korinthiërs 3:10], wendde hij zich tot het scheppen van

---

[36] D. Holwerda (2003) 601 vermoedt dat gelezen moet worden ὄ⟨ζο⟩ντος οὖν τοῦ στερεώματος, in de betekenis 'toen het Uitspansel zijn geur begon te verspreiden', en dat de geur van het tweede Zoonschap in het heilig *Pneuma* de Grote Archont aantrekt.

[37] D. Holwerda handhaaft tegen Marcovich de tekst van P: κάλλος τι καὶ μέγεθος καὶ δύναμις.

[38] De Griekse tekst heeft hier λυθῆναι. Marcovich (1986) heeft dit, in navolging van J. Bernays bij Chr. K.J. Bunsen (1854) gecorrigeerd tot <λα>ληθῆναι, 'die niet uitgesproken kan worden', met verwijzing naar X 14, 6: κάλλει καὶ μεγέθει ἀνεκλαλήτῳ.

[39] De overgeleverde tekst heeft ἔστη, wat echter in de editie van Miller (1851) is geschrapt. Maar handhaving lijkt heel goed mogelijk en zelfs wenselijk. ἠνέχθη zou dan gecorrigeerd kunnen worden tot ἐνεχθείς.

[40] Met D. Holwerda (2003) 601 lees ik in 23, 4: ⟨παρὰ⟩ πᾶν ὅ τι ἂν εἴπῃς καλὸν διαφέρων.

de individuele dingen van de kosmos. En allereerst wilde hij niet alleen zijn, maar hij produceerde en verwekte voor zich uit wat beneden hem lag een Zoon, veel voortreffelijker en wijzer dan hijzelf.
6. — Want dat alles had de niet-zijnde God tevoren beraamd, toen Hij de totaliteit van zaden deponeerde —.

Toen hij [de Grote Archont] nu zijn Zoon zag, geraakte hij vol bewondering[41] en kreeg hem lief en kwam zeer onder de indruk. Want zodanig was de schoonheid van de Zoon die <zich aan> de Grote Archont <vertoonde>. En de Archont deed hem zitten aan zijn rechterhand [vgl. Ps. 110:1].
7. Dat is wat volgens hen de Achtheid (*Ogdoas*) genoemd wordt, waar de Grote Archont gezeten is. Heel de hemelse schepping, dus de aetherische, heeft hij zelf gemaakt, de Demiurg, de grote <en> wijze. Maar in hem werkte zijn Zoon, die hem geboren was, en die gaf hem raad, omdat die veel wijzer was dan de Demiurg zelf.

VII 24
1. Dat is wat Aristoteles noemt de 'entelechie van een natuurlijk lichaam dat tot werktuig dient (*organikon*)', een in het lichaam werkzame ziel, zonder welke het lichaam niets kan bewerken, <vanwege het>[42] groter en lichtender en krachtiger en wijzer zijn van de ziel. Dus de theorie die Aristoteles veel eerder over de ziel en het lichaam gaf, die verkondigt Basilides over de Grote Archont en de Zoon die hij volgens hem heeft.
2. Want de Archont heeft volgens Basilides z'n Zoon verwekt, en Aristoteles zegt dat de ziel het produkt en eindresultaat van het lichaam is, <als hij spreekt>[43] van een 'entelechie van een natuurlijk lichaam dat *organikon* (instrumenteel) is'. Zoals dan de entelechie het lichaam bestuurt, zo bestuurt de Zoon volgens Basilides de god die onuitsprekelijker is dan al het onuitsprekelijke.
3. Alle dingen nu worden voorzienig bestuurd die zich onder het aetherische dak van de Grote Archont[44] bevinden in het gebied dat tot <de> maan reikt. Vanaf daar is de lucht namelijk gescheiden van de aether. Toen dan alle aetherische zaken geordend waren, steeg op zijn beurt uit de totaliteit van het zaad een andere Archont op, groter dan al wat beneden hem lag met uitzondering echter van het Zoonschap dat achtergebleven was, maar veel geringer dan de eerste Archont.
4. Ook deze is een Ar<chont>, door hen de 'uitsprekelijke' genoemd,[45] en die plaats heet de Zevenheid (*Hebdomas*), en hij is de bestuurder en demiurg van

---

[41] Evenzeer is mogelijk: 'verwondering'. Vgl. Pl. *Tht* 155d; Arist. *Metaph.* A 2, 982b12-13.
[42] D. Holwerda (2003) 601 heeft voorgesteld om in 24, 1 te lezen: ἐργάζεσθαι οὐδὲν δύναται ⟨διὰ τὸ⟩ μεῖζον .. τῆς ψυχῆς.
[43] D. Holwerda heeft mij per brief voorgesteld om in 24, 2 na ἐντελέχειαν ⟨λέγων⟩ toe te voegen.
[44] D. Holwerda (2003) 601 heeft voorgesteld dit gedeelte als volgt te lezen: ὑπὸ τὰ μέλαθρα τοῦ ἄρχοντος τοῦ μεγάλου τὰ αἰθέρια.
[45] D. Holwerda (2003) 602 stelt voor om het Grieks van deze zin als volgt te corrigeren: ἔστι δὲ καὶ οὗτος ἄρ⟨χων⟩, 'ῥητός' ὑπ' αὐτῶν λεγόμενος. Vgl. 25, 4.

al wat beneden hem ligt, nadat ook hij voor zichzelf een Zoon gemaakt had uit de totaliteit van het zaad, eveneens verstandiger en wijzer dan hijzelf, net als gezegd werd bij de bespreking van de eerste <Archont>.
5. Maar wat er in dit gebied (bij ons) is, is de stapel zelf, zegt hij, en de totaliteit van de zaden. En hier ontstaan alle dingen die ontstaan, van nature omdat zij eenmaal waren voortgebracht door Hem die berekend heeft, wanneer dat wat zal ontstaan, moet ontstaan en hoe dat er uit moet zien en op welke wijze (het moet ontstaan). En daarvan is er geen enkele opziener of verzorger of demiurg. Want voor hen is genoegzaam die berekening die de Niet-zijnde <God> voltrok toen hij <de kosmos> ging maken.

VII 25
1. Nadat dan, volgens hen, de gehele kosmos voltooid is en de hyperkosmische werkelijkheid en er niets meer aan ontbreekt, maar nog wel in de totaliteit van het zaad het derde Zoonschap achterblijft, dat in het zaad achtergelaten was om dienst te bewijzen en te ontvangen, en het nodig is dat dat achtergebleven Zoonschap openbaar wordt en gesteld wordt in de status die hem toekomt, dan richt het zich, voorbij het *Pneuma* dat de grens vormt, smekend omhoog tot[46] het subtiele Zoonschap en het mimetische Zoonschap en de niet-zijnde (God). Gelijk geschreven staat, zegt hij: 'En de schepping zelf' [Rom 8:21] 'zucht en is in barensnood' [8:22], 'in de verwachting van het openbaar worden van de zonen van God' [8:19].
2. En die zonen, zegt hij, zijn wij, de pneumatici, die hier achtergelaten zijn om te ordenen en te vormen en te corrigeren[47] en tot hun voltooiing te brengen de zielen die een natuur hebben om in deze regio te blijven. 'Nu heeft tot aan Mozes vanaf Adam de zonde als koning geheerst' [vgl. Rom 5:14; 13], zoals geschreven staat.
3. Want de Grote Archont heeft als koning geheerst, die zijn einddoel had bij het uitspansel, in de mening 'dat hij alleen God was en dat niets boven hem bestond' [Jesaja 45:5-6]. Want alle dingen werden in bewaring gehouden in een geheimenisvol zwijgen. Dat is, zegt hij, (wat bedoeld wordt met) 'het geheimenis dat aan de vroegere geslachten niet bekend gemaakt werd' [vgl. Efeziërs 3:4-5; Col 2:3; 1:26-27]. Maar in die tijden was, naar het scheen, koning en heer van het Al de Grote Archont, de Achtheid.
4. En ook van de regio hier was er een koning en heer, de Zevenheid. En de Achtheid is onuitsprekelijk, maar de Zevenheid is uitsprekelijk. Die is, zegt hij, — de Archont van de Zevenheid — degene die gesproken heeft tot Mozes en gezegd: 'Ik ben de God van Abraham, Izaäk en Jakob, en de naam van God heb ik hun niet duidelijk gemaakt' [vgl. Exod 6:2] — want zo willen zij dat

---

[46] D. Holwerda (2003) 602 heeft voorgesteld om in plaats van ἄνω † ἐκεῖ † ὑπὲρ te lezen: ἄνω ἔ⟨γ⟩κει⟨ται⟩ ὑπὲρ .. en verwijst voor dit werkwoord naar Plu. *Fab. max.* 9. Een vergelijkbaar roepen om hulp beschrijft Hipp. in zijn boek V 8, 15 in zijn beschrijving van de leer van de Naässenen: βοᾷ καὶ κέκραγε πρὸς τὸν ἀχαρακτήριστον ἄνθρωπον.

[47] Hipp. *Haer.* VII 25, 2: διορθώσασαι. Vgl. VI 36, 3, waar de term vijf keer voorkomt, onder andere in een passage ὁ σωτὴρ ἦλθε διορθώσασθαι τὰ πάθη τῆς ψυχῆς (in de beschrijving van de leer van Valentinus).

geschreven staat[48] —, namelijk (de naam) van de onuitsprekelijke god die over de Achtheid regeert.
5. Alle profeten uit de tijd vóór de Heiland, zegt hij, hebben gesproken krachtens inspiratie die daarvandaan (namelijk uit de Hebdomas) kwam.

Toen nu, zegt hij, wij openbaar gemaakt moesten worden, de kinderen van God [vgl. Joh. 1:12], over wie, zegt hij, 'de schepping steunde en in barensnood was', 'in de verwachting van dat openbaar worden', toen kwam het Evangelie naar de kosmos, en doorliep 'elke overheid en macht en heerschappij en alle naam die genoemd wordt' [Efeziërs 1:21].
6. En dat kwam er aldus, hoewel niets van boven was afgedaald naar beneden en het gelukzalige Zoonschap zich niet van die niet met denken te vatten en gelukzalige niet-zijnde God afscheidde. Maar enkel door zich te laten zien ontsteekt het vanaf zeer grote afstand een vuur,[49] omdat van beneden, uit de ongevormdheid van de stapel, de weeën[50] van het Zoonschap tot boven doordringen.
7. De Zoon namelijk van de Grote Archont van de Achtheid ontvlamt[51] en neemt, als een soort nafta,[52] de goddelijke denkinhouden (*noèmata*) van het zalige Zoonschap boven de grens in zich op. Want de Kracht (*Dynamis*) van het Zoonschap, die binnen in het heilig *Pneuma* in het grensgebied huist, deelt de denkinhouden van het Zoonschap, die uitstromen en zich voortbewegen, mee aan de Zoon van de Grote Archont.

VII 26

1. Zo kwam het Evangelie het allereerst vanaf het Zoonschap, zegt hij, door bemiddeling van de Zoon die gezeten is naast de Archont, tot de Archont, en de Archont leerde dat niet hij de God van het Al was, maar dat hij voortgebracht was en boven zich als heer had liggen de schat[53] van de onuitsprekelijke en onbenoembare niet-zijnde God en van het Zoonschap.

En hij bekeerde zich en werd bevreesd, omdat hij inzag in wat voor staat van onwetendheid hij verkeerde.

---

[48] Basilides lijkt gelezen te hebben: τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ οὐκ ἐδήλωσα αὐτοῖς. De LXX heeft: τὸ ὄνομα μου κύριος οὐκ ἐδήλωσα αὐτοῖς. Vgl. Hipp. *Haer.* VI 36, 2, in het referaat aangaande Valentinus.

[49] D. Holwerda (2003) 602-603 beschouwt κάθαπερ ὁ νάφθας ὁ Ἰνδικός op deze plaats als een randglosse. Het subject van συνάπτει is het Zoonschap. Vandaar ook Holwerda's correctie ὀφθεῖσ⟨α⟩. Het lijkt mogelijk dat ook κατὰ τὸν νάφθαν τὸν Ἰνδικόν in 25, 7 een in de tekst binnengedrongen randglosse is.

[50] D. Holwerda (2003) 603 acht het niet waarschijnlijk dat in de visie van Basilides ook sprake kan zijn van *dynameis* die van beneden naar boven opstijgen. Daarom stelt hij voor om hier ⟨ὠ⟩δῖνες ('de barensweeën' *van het (derde) Zoonschap*) te lezen en οὕτω κάτωθεν te corrigeren tot ὅτι κάτωθεν.

[51] D. Holwerda (2003) 603 corrigeert ἅπτει tot ἅπτεται.

[52] Het is goed mogelijk dat hier gelezen moet worden: οἷον ⟨ν⟩άφθας τι ζῷν, en dat dat zinnetje aanleiding is geweest voor een verduidelijking in de marge, die zowel in 25, 6 als in 25, 7 terecht gekomen is. In V 17, 9 spreekt Hippolytus ook over ὥσπερ ὁ νάφθας τὸ πῦρ πανταχόθεν εἰς ἑαυτὸν ἐπισπώμενος.

[53] D. Holwerda (2003) 603 handhaaft de lezing van P: ἔχων τὸν ὑπεράνω ... θησαυρόν onder verwijzing naar Col. 2:3: Χριστοῦ, ἐν ᾧ εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι. Vgl. ook II Kor 4:6-7.

2. En dat is, zegt hij, wat bedoeld wordt met: 'het beginsel der wijsheid is de vreze van de HEER' [Ps. 111:10; Spr. 1:7, 9:10]. Want hij begon wijs te worden, onderricht door de Gezalfde (*Christos*), die naast hem gezeten was, omdat hij onderwezen kreeg wie de niet-zijnde (God) is, wat het Zoonschap, wat het heilig *Pneuma*, wat de inrichting van het Al is, waar die zaken gesteld zullen worden in de status die hun toekomt.
3. Dat is 'de wijsheid die in een geheimenis meegedeeld wordt' [I Kor. 2:7], waarover, zegt hij, de Schrift spreekt: 'niet in aangeleerde woorden van menselijke wijsheid, maar in aangeleerde woorden van het *Pneuma*' [I Kor. 2:13]. Toen de Archont dan onderricht was en onderwezen en bevreesd geworden was, zegt hij, deed hij belijdenis omtrent de zonde, die hij begaan had door zichzelf groot te maken.
4. En dat is, zegt hij, wat bedoeld wordt met: 'Mijn zonde heb ik erkend' en 'ik zie mijn wetteloosheid in'. Daarover 'zal ik belijdenis afleggen tot in eeuwigheid' [Ps 32:5-6; 51:5; 52:11 NBG].

Nadat nu de Grote Archont onderricht was en ook heel de schepping van de Achtheid onderricht en onderwezen en het geheimenis bekend gemaakt was aan alle hemelse wezens, moest het Evangelie ook nog tot de Zevenheid komen, opdat op gelijke wijze ook de Archont van de Zevenheid onderwezen zou worden en met het Evangelie bekend gemaakt zou worden.
5. Daarom deed de Zoon van de Grote Archont het licht, dat hijzelf had omdat hij het van boven af aan het Zoonschap had ontstoken, schijnen op de Zoon van de Archont van de Zevenheid, en de Zoon van de Archont van de Zevenheid werd verlicht en maakte het Evangelie bekend aan de Archont van de Zevenheid, en net zoals in de eerste uiteenzetting werd ook hij bevreesd en hij kwam tot belijdenis.
6. Nadat ook alle dingen in de Zevenheid verlicht waren en het Evangelie overal aan hen was verkondigd — er zijn namelijk in die regio's volgens hen scheppingen, overheden en krachten en machten zonder tal, en zij hebben daarover een heel lang en omslachtig betoog: waarin ze ook zeggen dat er 365 hemelen zijn en dat de grote archont daarvan Abrasax is, omdat zijn naam het getal 365 bevat [a = 1; b = 2; r = 100; a = 1; s = 200; a = 1; x = 60], zodat het getal van die naam alles omvat, en dat daarom het jaar <uit> zoveel dagen bestaat — ...
7. Wel, zegt hij, nadat dat zo gebeurd was, moest tenslotte ook de vormloosheid bij ons verlicht worden en aan het Zoonschap dat in de vormloosheid achtergebleven was, als aan 'een onvoldragen vrucht', [I Kor 15:8] geopenbaard worden 'het geheimenis, dat aan de vroegere geslachten niet bekend gemaakt was' [Efeziërs 3:4-5], gelijk geschreven staat, zegt hij: 'door openbaring is aan mij het geheimenis bekend gemaakt' [Efeziërs 3:3] en 'ik heb onuitsprekelijke woorden gehoord, die het een mens niet mogelijk is uit te spreken' [II Kor 12:4]
8. Dus daalde het Licht uit de Zevenheid, dat neergedaald was van omhoog uit de Achtheid op de Zoon <van de Archont> van de Zevenheid, neer op Jezus, de zoon van Maria, en hij werd verlicht, in vuur en vlam gezet door het Licht dat op hem geschenen heeft.

9. Dat is, zegt hij, wat bedoeld wordt met: 'Heilig *Pneuma* zal over u komen' [Lucas 1:35] namelijk dat wat, afkomstig van het Zoonschap, via het *Pneuma* dat de grens vormt, doordringt tot de Achtheid en de Zevenheid, tot aan Maria, 'en Kracht van de Allerhoogste zal u overschaduwen' [Lucas 1:35], <dat is> de Kracht van de zwangerschap,[54] <bewerkt> vanaf de hoogte daarboven van de Demiurg tot aan de schepping, dat is: tot aan haar Zoon.
10. Want tot zolang, zegt hij, blijft de kosmos op deze wijze bestaan, totdat heel het Zoonschap, dat achtergebleven was in de vormloosheid om dienst te verlenen aan en te ontvangen van de zielen, omdat het geheel zijn vorm heeft gekregen, Jezus gevolgd is en omhoog gerezen en opgestegen, nadat het gereinigd is en zeer subtiel geworden is, zodat het uit zichzelf kan omhoog rijzen, zoals het eerste <Zoonschap>. Want zij heeft de kracht om te vliegen[55] van nature in zich solide opgeslagen door het licht dat geschenen heeft van boven naar beneden.

VII 27

1. Wanneer dan, zegt hij, elk Zoonschap zal zijn <op>gestegen en zich zal bevinden boven het *Pneuma* dat de grens vormt, dan zal aan de schepping ontferming bewezen worden. 'Want ze steunt tot nu toe en is aan marteling onderhevig' en 'wacht op het geopenbaard worden van de zonen van God' [vgl. Rom. 8:22 en 19], opdat alle mensen van het Zoonschap van hier opstijgen. En wanneer dat dan zal zijn geschied, dan zal God over de hele kosmos de grote onwetendheid (*agnoia*) brengen, opdat alle dingen <blijven> volgens hun natuur en niets meer iets tegennatuurlijks zal verlangen.
2. Nee, maar alle zielen van deze regio, die een natuur hebben om enkel in deze te verblijven zonder te sterven, zullen hier blijven zonder enige kennis van iets dat heel verschillend en veel beter is dan deze regio.

Van het boven hen liggende is er in het onderliggende geen enkel gerucht of kennis (*gnôsis*), opdat de onderliggende zielen niet gemarteld worden door verlangen naar wat onmogelijk is, zoals een vis die verlangt in de heuvels te weiden met de schapen. <Want>, zegt hij, zo'n begeerte zou hun ondergang zijn.
3. Onvergankelijk, zegt hij, zijn alle dingen die blijven in hun eigen plaats, maar vergankelijk (zullen zij zijn) als zij uit hun natuurlijke (conditie) willen overspringen en die willen overstijgen. En zo zal ook de Archont van de Zevenheid niets weten van het boven hem gelegene, want ook hem zal de grote onwetendheid aangrijpen, opdat hem verlate 'kommer en pijn en zuchten' [Jesaja 35:10; 51:11 LXX]. Want hij zal niets begeren van wat onmogelijk is en (daardoor) zal hij geen kommer hebben.
4. En evenzo zal die onwetendheid de Grote Archont van de Achtheid bevangen, en op vergelijkbare wijze alle hem onderliggende scheppingen, opdat niets in enigerlei opzicht nog iets van de dingen tegen zijn natuur zal begeren en (daardoor) pijn lijden. En zo zal de hun toekomende status bereikt worden

---

[54] D. Holwerda (2003) 604 heeft voorgesteld om niet ⟨δια⟩κρίσεως te lezen met M. Marcovich, maar κυήσεως.
[55] D. Holwerda (2003) 604 stelt voor om te lezen: πτάσθαι γὰρ ἔχει τὴν δύναμιν.

(*apokatastasis*)[56] door alle dingen die in den beginne van nature gegrondvest waren in het zaad van alle dingen, maar die dan de hun toekomende status zullen bereiken op hun eigen tijden.
5. En dat elk ding, zegt hij, zijn eigen tijden heeft, dat heeft de Heiland meegedeeld,[57] zeggende: 'Mijn ure is nog niet gekomen' [Joh 2:4], maar ook de Wijzen, toen zij de ster hadden aanschouwd. Want ook hij was, zegt hij, tevoren uitgerekend in de grote stapel, in afhankelijkheid van de geboortesterren[58] en de tijden van (het proces van) uitsortering (van alle dingen).
6. Hij is degene die door hen begrepen wordt als[59] de 'innerlijke mens' [Efeziërs 3:16; Rom. 7:22; II Kor. 4:16], de pneumatische in de psychische (vgl. I Kor. 15:44-45]. Dat is het Zoonschap, dat hier de ziel achtergelaten heeft, — die niet sterfelijk is maar krachtens haar natuur hier (achter) blijft, zoals het eerdere Zoonschap in de hoogte het heilig *Pneuma* dat de grens vormt heeft achtergelaten, op zijn eigen plaats — toen bekleed met een bij hem passende ziel.
7. Om niets van hun leer achterwege te laten, zal ik nog uiteenzetten al wat zij over het Evangelie zeggen. Evangelie is volgens hen de *gnôsis* van de hyperkosmische dingen die, zoals is duidelijk gemaakt, de Grote Archont niet bezat. Toen dan aan hem duidelijk gemaakt was dat er ook het heilig *Pneuma* is dat de grens vormt, en het Zoonschap en God, die van al deze dingen de oorzaak is, de niet-zijnde, verblijdde hij zich over wat gezegd was, en hij verheugde zich. Dat is volgens hen het Evangelie.
8. Maar Jezus is volgens hen geboren zoals wij hierboven hebben gezegd [26, 8-9]. Maar toen de hiervoor aangeduide geboorte had plaats gevonden, zijn alle dingen volgens hen met de Redder gebeurd precies zoals ze in de evangeliën beschreven staan. Maar die zijn geschied, zegt hij, opdat Jezus de eersteling[60] zou worden van de scheiding (*phylokrinèsis*) van wat ongescheiden bijeen was.
9. Want aangezien de kosmos opgedeeld is in de Achtheid — die het hoofd is van de hele kosmos en het hoofd <van de Achtheid> is de Grote Archont —, en in de Zevenheid, — die het hoofd is <van de ondermaanse wereld>, en het hoofd van de Zevenheid is de demiurg van het onderliggende —, en in de regio bij ons, waar de vormloosheid heerst, was het noodzakelijk dat alles wat ongescheiden bijeen was, afgescheiden werd door de scheiding die Jezus onderging.
10. Geleden heeft dat wat zijn somatische deel was. Dat behoorde tot de vormloosheid en keerde ook weer terug tot de vormloosheid.[61] Maar wat opstond

---

[56] A. Méhat, '*Apokatastasis* chez Basilide', *Mélanges d'histoire des religions offerts à Henri-Charles Puech* (Paris 1974) 365-373 heeft duidelijk gemaakt dat ἀποκατάστασις bij Basilides niet kan betekenen het 'herstel' van de oorspronkelijke toestand, maar het tot hun bestemming brengen van alle dingen.
[57] D. Holwerda (2003) 604 heeft voorgesteld om in plaats van het overgeleverde ἱκανῶς te lezen: ἐκοίνωσ⟨ε⟩.
[58] D. Holwerda (2003) leest hier γενέσεως ἀστέρων.
[59] Marcovich' correctie van P νενοημένος tot νενομι⟨σ⟩μένος is niet nodig.
[60] Vgl. Rom. 8:23 en I Kor. 15:20.
[61] Vgl. *Evang. van Filippus* 68, 28: 'It was on the cross that he said these words, for it was there that he was divided'.

was zijn psychische deel. Dat was van de Zevenheid afkomstig en het keerde terug naar de Zevenheid. En hem deed opstaan[62] dat wat eigen was aan de Grote Archont van de hoogte, en dat bleef bij de Grote Archont. En wat hem omhoog voerde tot boven was wat behoorde tot het heilig *Pneuma* dat de grens vormt, en dat bleef achter in het heilig *Pneuma* dat de grens vormt.
11. En gereinigd werd door hem het derde Zoonschap, dat achtergebleven[63] was om dienst te verlenen en te ontvangen, en het steeg op tot het gelukzalige Zoonschap, nadat het door al die regio's was heengegaan.

Heel hun verhaal is in feite: ongescheiden bijeen zijn als van een totaliteit van zaden, en afscheiding en uitsorteren van wat ongescheiden bijeen was naar zijn eigen plaats.
12. En van de afscheiding is Jezus de eersteling geworden en zijn lijden vond terwille van niets anders plaats dan terwille van de afscheiding van wat ongescheiden bijeen was. Want hij zegt dat heel het Zoonschap dat achtergebleven was in de vormloosheid om dienst te verlenen en te ontvangen, op die wijze moest afgescheiden worden waarop Jezus [in zijn delen] afgescheiden is.
13. Dat nu zijn de mythische verzinsels ook van Basilides. In de leer geweest in Egypte en door hen onderwezen in een dergelijke wijsheid, droeg hij dergelijke vruchten.

4.2. *Hippolytus,* Weerlegging van alle ketterijen, *X*

1. Ook Basilides zegt dat God niet-zijnde is, en dat de kosmos als niet-zijnde gemaakt is uit niet-zijnden, als een of ander soort niet-zijnd zaad dat gedeponeerd is, als een korrel mosterdzaad dat in zich bevat <de wortels,> de stam, de bladeren, de takken en de vrucht, of zoals het ei van een pauw in zich bevat de bonte menigte van kleuren.
2. Dat is, zeggen zij, het wereld-zaad, waaruit alle dingen geworden zijn. Want het had in zich alle dingen als niet-zijnde, door de niet-zijnde God voorbedacht om te worden. In dat zaad nu was, zeggen zij, een drie-delig Zoonschap, in alles van hetzelfde wezen met de niet-zijnde God, voortgebracht uit niet-zijnden. Van dat Zoonschap dat in drieën gedeeld is, was het ene subtiel, het andere minder subtiel en het derde reiniging behoevend.
3. Het subtiele heeft zich als eerste, terstond bij het allereerste deponeren van het zaad door de Niet-zijnde, naar buiten geperst en het is omhoog gestegen en het kwam bij de Niet-zijnde. Want naar Hem verlangt iedere natuur vanwege zijn allesovertreffende schoonheid, de een op deze de andere op een andere manier.
4. Maar het minder subtiele, dat mimetisch van aard was, en dat nog achterbleef in het zaad, was niet bij machte omhoog te stijgen, — want het was veel behoeftiger dan het subtiele —, en het bevleugelde zich met het heilig *Pneuma*. Door zich daarmee te bekleden ontvangt en bewijst het Zoonschap namelijk een dienst.

---

[62] D. Holwerda (2003) 604-605 accepteert hier de lezingen van P: ἀνέστησε en ἀνήνεγκε.
[63] Dit lijkt mij beter dan het 'which had been left' van J.H. MacMahon (1868) 288.

5. Maar het derde Zoonschap heeft reiniging nodig. Dat bleef achter in de stapel van de totaliteit van het zaad, en ook dat (derde Zoonschap) ontving en bewees een dienst.

En er is <enerzijds> wat de kosmos genoemd wordt, en anderzijds de hyperkosmische werkelijkheid. Want door hem wordt in twee primaire onderscheidingen onderscheiden. En in het midden daarvan bevindt zich wat hij noemt het heilig *Pneuma* op de grens, dat de geur van het Zoonschap bevat.

6. Uit de totaliteit van het zaad oftewel de stapel van het Wereld-zaad perste zich naar buiten en werd voortgebracht de Grote Archont, het hoofd van de kosmos, in schoonheid en grootte onuitsprekelijk. Deze verhoogde zich zelf tot aan het Firmament en meende dat er geen ander was boven hemzelf, en hij werd lichtender en machtiger dan al het onderliggende behalve het Zoonschap dat achtergebleven was, waarvan hij niet wist dat het wijzer was dan hijzelf.

7. Deze zette zich aan het scheppen van de kosmos en hij deed allereerst voor zich een zoon ontstaan, <veel> voortreffelijker dan hijzelf. En hij deed hem zitten aan zijn rechterhand. En die noemen zij de Achtheid. Hij nu bewerkstelligde de hele hemelse schepping.

8. En een andere Archont steeg op uit de totaliteit van het zaad, groter dan al het onderliggende uitgezonderd het daarin achtergebleven Zoonschap, maar veel geringer dan de vorige. Die noemen zij de Zevenheid. Die is de maker en demiurg en bestuurder van alle dingen onder hem. En ook hij maakte voor zich een zoon, verstandiger en wijzer <dan hijzelf>.

9. En zij zeggen dat dat alles geschiedde overeenkomstig de berekening vooraf van die eerdergenoemde niet-zijnde <God>. En (ze zeggen ook) dat er ontelbaar veel werelden en regio's zijn.

En dat Jezus, de zoon van Maria, de Kracht van het Evangelie heeft ontvangen, die neergedaald was en de Zoon van de Achtheid had verlicht en <de Zoon> van de Zevenheid, ten einde te verlichten en af te scheiden en te reinigen het Zoonschap dat achtergebleven was om aan de zielen een dienst te verlenen en <van hen> te ontvangen.

10. En zij zeggen, dat zíj 'zonen <Gods>' zijn, die daarvoor in <de> kosmos zijn opdat zij de zielen, door onderwijs, reinigen en (daarna) samen met het Zoonschap opstijgen tot de Vader boven, waarheen het eerste Zoonschap gegaan was.

En tot zolang zeggen zij dat de kosmos bestaat, totdat alle zielen met het Zoonschap van hier weggegaan zijn.

Dat zijn de wonderbaarlijke verhalen waarvoor Basilides zich niet schaamt ze te vertellen.[64]

---

[64] In dit uittreksel ontbreekt iedere verwijzing naar de filosofie van Aristoteles. Voor J. Frickel s.j., *Die Apophasis Megale* (1968) 67-68 is evident dat de Epitome vervaardigd is op basis van de authentieke gnostische documenten zelf en niet op basis van *Haer.* V-IX.

5. *Vragen die door deze tekst worden opgeroepen*

Het lezen en bestuderen van deze teksten van Hippolytus levert intrigerende stof tot overdenking. Het is duidelijk, dat Basilides grondige kennis bezat van de nieuw-testamentische geschriften, maar evenzo van het Oude Testament. Tegelijkertijd is de manier waarop hij met die teksten omgaat, heel anders dan we gewend zijn. Dat roept de vraag op, of Basilides' leer een blijk is van de grote variatie aan opvattingen die er binnen het oudste christendom aanwezig was, of dat hij gezien moet worden als een voorbeeld van de zich ontwikkelende 'vergrieksing' (hellenisering) van het christelijk geloof.

Interessant is ook de vraag of Basilides' theologie, waarin de God die door Jezus verkondigd is, niet de God van Abraham en Mozes is, maar een alle eeuwen door 'onbekende' God, nu een gevolg was van een breuk die zich reeds voltrokken had tussen de christenen uit de heidenen en de joden, of dat zulke theologie daarvan misschien (mede) de oorzaak was. Is de degradering van de Schepper-God tot een kosmische macht resultaat van een poging om problemen die een intellectueel uit de tijd van Basilides kon hebben bij het lezen van het boek *Genesis*, te boven te komen, of moeten we dat taxeren als het gevolg van een herinterpretatie van bijbelse gegevens met behulp van een aan de Griekse filosofie ontleend denkkader?

Gnostiek is vaak voorgesteld als een manier van denken waarin de schepping wordt geplaatst na de (zonde-) val. Maar bij Basilides lijkt van een val geen sprake. Voor hem is het Begin een in-aanleg-zijn van alle dingen, dat noodzakelijkerwijs met materialiteit verbonden is.

Duidelijk is wel dat voor Basilides het evangelie niet gaat over de verlossing van de zonde van de mensen en de wereld, maar over bevrijding van onwetendheid door 'verlichting'. Jezus van Nazaret is voor Basilides degene die de mensen die weg van de 'verlichting' gewezen heeft.